অধ্যায় ৩ ঃ বক্রোক্তিবাদ

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ বক্রোক্তিবাদ

৩.৩.১ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰ আৰু বক্রোক্তিবাদ

৩.৩.২ বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ

৩.৩.৩ বক্রোক্তিৰ প্ৰকাৰভেদ

৩.৩.৪ বক্রোক্তিৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ

৩.৩.৫ কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদানৰ বিষয়ে দিয়া বক্রোক্তি জীৱিতকাৰৰ অভিমত

৩.৩.৬ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* — গ্ৰন্থ পৰিচয়

৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৫ অধিক জানিবলৈ

৩.৬ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি —

- ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত বক্রোক্তিৰ স্থান সম্বন্ধে জানিব
- বক্রোক্তিবাদৰ প্ৰধান প্ৰবক্তা আৰু ইয়াৰ মূল গ্ৰন্থৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব
- বক্রোক্তিবাদক স্বাধীন বাদ হিচাপে স্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন অলংকাৰশাস্ত্ৰজ্ঞই দিয়া অভিমতৰ মূল্যাংকন কৰিব পাৰিব
- বক্রোক্তিৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে অৱগত হ'ব।

৩.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰসবাদ আৰু ধ্বনিবাদৰ লগত পৰিচিত হৈছে। এই অধ্যায়টিত আপুনি ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ এটি বিশেষ দিশৰ লগত পৰিচিত হ'ব, সেয়া হ'ল বক্রোক্তি।

মন কৰিবলগীয়া যে বক্রোক্তিক সকলো পণ্ডিতে সমানে গুৰুত্ব দিয়া নাই। ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বহু বিশ্লেষকে বক্রোক্তিক এটি পৃথক মতবাদ হিচাপে স্বীকৃতি দিব নোখোজে। বক্রোক্তিৰ লক্ষণ বা সংজ্ঞা কি, ইয়াৰ ভাগসমূহ কি কি, কিয় ইয়াক পৃথক মতবাদ হিচাপে স্বীকাৰ

কৰা নাযায়, কাব্যত বক্রোক্তিৰ গুৰুত্ব কি —এনে বিভিন্ন দিশসমূহৰ বিষয়ে এই অধ্যায়টিত বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হ'ব। ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে ভালকৈ জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ হ'লে আপুনি বক্রোক্তি সম্পৰ্কে কিছু কথা অধ্যয়ন কৰাটো অতি প্রয়োজনীয়। বক্রোক্তি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা আলোচনাই ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত এক বিশেষ স্থান অধিকাৰ কৰি আছে।এইঅধ্যায়টিতে আপোনাক এই সকলোবোৰ দিশ সম্পৰ্কে সম্যক ধাৰণা প্রদান কৰিব।

৩.৩ বক্রোক্তিবাদ

ব্যুৎপত্তিৰ ফালৰ পৰা বক্রোক্তি পদটোৱে তির্যক উক্তিক বুজায়। কিন্তু যি কোনো ধৰণৰ তির্যক উক্তিয়েই যে বক্রোক্তিৰ সীমাৰ ভিতৰত পৰিব পাৰে এইটো নহয়। বক্রোক্তি শব্দটো কাব্যৰ লগত জড়িত। বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন পণ্ডিতে বক্রোক্তি সম্বন্ধে বহু ধৰণৰ প্রত্যক্ষ বা পৰোক্ষ ধাৰণা দি আহিছে। তাৰে কিছুমানক পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে গ্রহণ কৰিছে; কিছুমানক আকৌ খণ্ডন কৰি প্রত্যাখ্যান কৰা হৈছে। কিন্তু যিয়েই নহওক, ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত বক্রোক্তিৰ বিষয়ে বর্ণিল ইতিহাস পোৱা যায়। আলংকাৰিকসকলৰ নিজৰ নিজৰ দৃষ্টিভংগীৰে বক্রোক্তিৰ বিভিন্ন দিশসমূহৰ বিষয়ে সমাপন কৰা আলোচনাই বহু সময়ত নতুন গুৰুত্বপূর্ণ মতবাদ সৃষ্টিত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত বক্রোক্তিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰা দলটোও আছে। আকৌ বক্রোক্তিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিলেও ইয়াৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে সন্দেহ প্রকাশ কৰা আলংকাৰিকসকলৰ মতামতৰ বিষয়েও আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই অধ্যায়টিত এনে সকলো দিশ সামৰি লৈ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব। বিশেষকৈ বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ কি, বক্রোক্তিৰ গুৰুত্ব কাব্যত কেনেদৰে স্থাপন কৰা যায়, বক্রোক্তিৰ প্রকাৰভেদ, বক্রোক্তিৰ বিষয়ে কোন কোন আলংকাৰিকে কিদৰে অভিমত ব্যক্ত কৰিছে— এনে সকলোবোৰ দিশ সম্পৰ্কে বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব। এই আলোচনাই আপোনাৰ মনত বক্রোক্তি সম্বন্ধে এটি সুস্পষ্ট ধাৰণা দিব বুলি আশা কৰা যায়। তদুপৰি বক্রোক্তিক এটি সুকীয়া 'বাদ' হিচাপে প্রতিষ্ঠিত কৰাৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা মূল্যবান অভিমতসমূহৰ আলোচনাই এই ক্ষেত্রত আপোনাক আগবাঢ়ি যাবলৈ বহুখিনি সহায় কৰিব।

৩.৩.১ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্র আৰু বক্রোক্তিবাদ

ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত বক্রোক্তিৰ ব্যৱহাৰ অতি প্রাচীন। আলংকাৰিক ভামহৰ পৰা আৰম্ভ কৰি প্রায় প্রতিজন প্রাচীন আলংকাৰিকেই বক্রোক্তিৰ বিষয়ে তেওঁলোকৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বক্রোক্তিক 'কাব্যৰ আত্মা' বুলি স্বীকাৰ কৰা আলংকাৰিকৰ সংখ্যা কম হ'লেও প্রাচীন কালৰ প্রায় সকলো আলংকাৰিকেবক্রোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। ইয়াৰে কিছুমানে বক্রোক্তিক অলংকাৰসমূহৰ মূল বুলিও স্বীকাৰ কৰিছে। গতিকে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত বক্রোক্তিবাদৰ স্থানৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে প্রাচীন আলংকাৰিক ভামহাচার্যৰ

অভিমতেৰে এই আলোচনা আগবঢ়াব পাৰি।

আচার্য ভামহে *কাব্যালংকাৰত* বক্রোক্তি সম্বন্ধে তেওঁৰ বিস্তৃত অভিমত আগবঢ়াইছে। গতিকে ক'ব পৰা যায় যে, বক্রোক্তিৰ ধাৰণা ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত ষষ্ঠ শতাব্দীতেই ব্যক্ত হৈছিল। আচার্য ভামহৰ মতে শব্দ আৰু অর্থৰ সহযোগত যি কাব্য গঢ়ি উঠে তাৰ এটি অত্যাৱশ্যকীয় ধর্মই হ'ল বক্রোক্তি। বক্রোক্তিৰ দ্বাৰাই অর্থ বিভাবিত হয়— "সৈষা সর্ব্বৈৰ বক্রোক্তিৰনয়ার্থো বিভাব্যতে।" ভামহৰ মতে বক্রোক্তি অবিহনে অলংকাৰৰ স্থিতি সম্ভৱ নহয়— "কোহুলংকাৰোহনয়া বিনা।" এই আচার্যজনে স্বভাৱোক্তি, হেতু আদিক অলংকাৰৰ স্থান দিয়া নাই। কাৰণ এইবোৰত বক্রোক্তি অথবা অতিশয়োক্তিৰ অৱস্থান নাই। তেওঁৰ মতে, বক্রোক্তি বা কথা কোৱাৰ বিচিত্র ভংগিমা অবিহনে কোনো অর্থালংকাৰবেই অস্তিত্ব নাথাকে। কিন্তু মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে, আচার্য ভামহে বক্রোক্তিক এটি সুকীয়া অলংকাৰ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা নাই। তেওঁ কৈছে— "বক্রাভিধেয়শব্দোক্তি ৰিষ্টাৱাচামলংকৃতিঃ।" অর্থাৎ — য'ত শব্দ আৰু ইয়াৰ অর্থক বক্রভাৱে উপস্থাপন কৰা হয় তেতিয়াই অলংকাৰৰ সৃষ্টি হয়। ভোজৰ *শৃংগাৰ প্রকাশত* দণ্ডীৰ উক্তি হিচাপে উদ্ধৃতি দিয়া হৈছে— "বক্রত্বমেৰ কাব্যানাং পৰা ভূষেতি ভামহঃ।" অর্থাৎ — ভামহৰ মতে বক্রতাই হ'ল কাব্যৰ প্রধান ভূষণস্বৰূপ। অলংকাৰসম্প্রদায়ৰ প্রবক্তা ভামহৰ এনেকুৱা অভিমতে বক্রোক্তিৰ বিষয়ে জনাত বহুখিনি সহায় কৰে। আচার্য দণ্ডীয়ে তেওঁৰ *কাব্যাদর্শত* অলংকাৰৰ বিষয়ে এটি বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। এই আলোচনা প্রসংগত তেওঁ স্পষ্টকৈ কাব্যক স্বভাৱোক্তি আৰু বক্রোক্তিভেদে — এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। তেওঁ *কাব্যাদর্শত* কৈছে—

শ্লেষঃ সর্ব্বাসু পুষ্ণাতি প্রায়ো ৱক্রোক্তিষু শ্রিয়ম্।
ভিন্নং দ্বিধা স্বভাৱোক্তির্ব্বক্রোক্তিশ্চেতি বাংময়ম্।।

দণ্ডীৰ মতে বক্রোক্তিত শ্লেষ থাকে আৰু সিয়েই কাব্যৰ সৌন্দর্যক ফুটাই তোলে। বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ সম্পর্কে দণ্ডীয়ে *কাব্যাদর্শত* ভামহতকৈ বেলেগ কোনো ধৰণৰ অভিমত দাঙি ধৰা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। কিন্তু দণ্ডীৰ অভিমত অনুসৰি বক্রোক্তিৰ পৰিসৰ আচার্য ভামহে নির্ধাৰণ কৰা বক্রোক্তিৰ পৰিসৰতকৈ কিছু পৰিমাণে সংকীর্ণ। অর্থৰ অতিৰঞ্জনৰূপ অতিশয়োক্তি বা বক্রোক্তি নথকা কাৰণে ভামহৰ মতে স্বভাৱোক্তি আদিক অলংকাৰৰ অন্তর্ভুক্ত কৰা নাযায়; কিন্তু দণ্ডীৰ মতে স্বভাৱোক্তি এটি অলংকাৰ আৰু য'ত ইয়াৰ উপস্থিতি প্রত্যক্ষ কৰা যায় তাকে কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়।

আলংকাৰিক বামনাচার্য আৰু ৰুদ্রটৰ গ্রন্থত বক্রোক্তিৰ পৰিসৰ আৰু সংকীর্ণ হৈ আহিল। এওঁলোকে বক্রোক্তিক এটি বিশেষ অলংকাৰ হিচাপেহে স্থান দিলে। আচার্য বামনৰ মতে বক্রোক্তি অলংকাৰ এটি সাদৃশ্যভিত্তিক অলংকাৰ। ইয়াৰ লগত *ধ্বন্যালোকত* নির্দিষ্ট 'অবিৱক্ষিত বাচ্যব্যংগ'ৰ লক্ষণৰ সম্পূর্ণ সাদৃশ্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। আচার্য ৰুদ্রটৰ মতে যি অলংকাৰৰ ক্ষেত্রত শ্রোতাই শ্লিষ্ট শব্দ বা কণ্ঠস্বৰৰ বিকৃতিৰ

কাৰণে বক্তাৰ ঈপ্সিত অর্থৰ বিপৰীত অর্থ গ্রহণ কৰে তাতেই বক্রোক্তি অলংকাৰৰ সৃষ্টি হয়। উদাহৰণ হিচাপে তলৰ কবিতাফাঁকি গ্রহণ কৰিব পাৰি—

এৰি দিয়া সখী কাম আছে মোৰ
এড়ি মই ক'ত পাম।
কামুকীজনৰ কি হ'ব এড়িৰে
সিজিব কিবা সকাম।।

এই কবিতাটোত 'এৰি দিয়া' আৰু 'কাম আছে' এই অংশখিনিত বক্তাৰ অভিপ্রেত অর্থ গ্রহণ নকৰি শ্রোতাই শ্লেষৰ দ্বাৰা যথাক্রমে 'এড়ি' আৰু 'কামনা' ৰূপ অর্থ গ্রহণ কৰি নিজৰ মনৰ কথা ব্যক্ত কৰিছে। এয়াই বক্রোক্তি অলংকাৰ।

মম্মটভট্ট, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি পৰৱর্তী আলংকাৰিকসকলে বক্রোক্তিক এটি শব্দালংকাৰৰ মর্যাদা প্রদান কৰিছে। আনন্দবর্ধনাচার্যই অতিশয়োক্তিৰূপ বক্রোক্তিকে সকলো অর্থালংকাৰৰ অৱলম্বন বুলি ঘোষণা কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই তেওঁৰ *লোচনটীকাত* অলংকাৰৰ মূল হিচাপে বক্রতাক স্থান দিয়াৰ বিষয়ে কৈছে — "শব্দস্য হি ৱক্ততা অভিধেয়স্য চ বক্রতা লোকোত্তীর্ণেন ৰূপেন অৱস্থানম্ ইত্যয়মেৰ অসৌ অলংকাৰস্য অলংকাৰভাৱঃ। লোকোত্তৰতৈৰ চাতিশয়ঃ তেনাতিশয়োক্তিঃ সর্বালংকাৰসামান্যম্।" অর্থাৎ — শব্দৰ বক্রতা অভিধেয় অর্থৰ বক্রতা — ইয়াৰ অলৌকিক অৱস্থানেই হ'ল অলংকাৰসমূহৰ মূলভাৱ। লোকোত্তৰতাসমৃদ্ধ অতিশয়োক্তিয়েই হ'ল সকলো অলংকাৰৰ সাধাৰণ ভাব।

এনেদৰে আলোচনা কৰিলে দেখা যায় যে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ বিশাল ক্ষেত্রখনত বক্রোক্তি সম্বন্ধে বহু প্রাচীন কালৰ পৰাই বিভিন্ন ধৰণৰ ধাৰণা পোষণ কৰি অহা হৈছে। কিন্তু কুন্তকৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* নামৰ গ্রন্থখনে এই ক্ষেত্রত এটি আমূল পৰিৱর্তনৰ সৃষ্টি কৰে। তেওঁৰ পূর্বৱর্তী আলংকাৰিকসকলৰ বহুতে বক্রোক্তিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিলেও কোনেও ইয়াক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰা নাই। কিন্তু কুন্তকে প্রথমবাৰৰ বাবে বক্রোক্তিক "কাব্যজীবিত" বা কাব্যৰ আত্মা বুলি অভিমত প্রকাশ কৰিলে তেওঁৰ *বক্রোক্তিজীবিতম্* নামৰ গ্রন্থখনত। ইয়াৰ লগে লগে বক্রোক্তি নামৰ কাব্যৰ বিষয়টোত এটি নতুন মাত্রা সংযোজিত হ'ল।

ভৰতৰ *নাট্যশাস্ত্রত* থকা "বিভাবানুভাবব্যভিচাৰিসংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তিঃ" — এই ৰসসূত্রেৰে আৰম্ভ কৰি "বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্"— ৰস যাৰ আত্মা তেনেকুৰা বাক্যই হ'ল কাব্য— বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ *সাহিত্যদর্পণ* নামৰ গ্রন্থত দিয়া কাব্যৰ এই লক্ষণেৰে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত ৰসবাদৰ অস্তিত্ব প্রমাণিত হয়। ভামহৰ *কাব্যালংকাৰ* মাজেদি অলংকাৰবাদৰ যাত্রা আৰম্ভ হয়। এই যাত্রাত অলংকাৰকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়। বামনাচার্যৰ "ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য"— ৰীতিয়েই হ'ল কাব্যৰ আত্মা— এই অভিমতেৰে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রৰ বিশাল ক্ষেত্রখনত যাত্রা আৰম্ভ হয় ৰীতিবাদৰ।

"কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিঃ"— আনন্দবর্ধনৰ *ধ্বন্যালোকত* থকা এই মতেৰে প্রতিষ্ঠিত হয় ধ্বনিবাদ। একেদৰে "বক্রোক্তিকাব্যজীবিতম্"— বক্রোক্তিয়ে হ'ল কাব্যৰ প্রাণ— কুন্তকে প্রতিষ্ঠা কৰা এই অভিমতেৰে ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত এটা নতুন মতবাদৰ সৃষ্টি হ'ল বুলি বহু পণ্ডিতে মত পোষণ কৰে। কিন্তু এইখিনিতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে এই মতবাদটোক এটি সুকীয়া তত্ত্ব হিচাপে গ্রহণ নকৰি বহু পণ্ডিতে ইয়াক অলংকাৰবাদৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব খোজে। এই বিষয়ে এই অধ্যায়ৰে পৰৱর্তী উপশাখাসমূহত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ব।

৩.৩.২ বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ

বক্রোক্তিৰ বিষয়ে কুন্তকৰ পূর্বৱর্তী কিছুমান আলংকাৰিকে কিছু আলোচনা আগবঢ়ালেও আচার্য কুন্তকেই তেওঁৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* গ্রন্থখনত পোন প্রথমে বক্রোক্তিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰে। ইয়াৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গৈ কুন্তকে বক্রোক্তিক "বৈদগ্ধ্যভংগীভনিতিঃ" বুলি কৈছে। অর্থাৎ— পাণ্ডিত্য ভংগীসূচক উচ্চাৰণ। যি উচ্চাৰণ বা বাক্যই পাণ্ডিত্য প্রকাশক সূচায় সেয়াই হ'ল বক্রোক্তি। এই বক্রোক্তিয়েই হ'ল কাব্যৰ প্রাণ বা আত্মা— "বক্রোক্তিঃ কাব্যজীৱিতম্।" অর্থাৎ— কুন্তকৰ মতে বক্রোক্তি অবিহনে কাব্য হ'ব নোৱাৰে। কুন্তকৰ দৃষ্টিভংগীত ৰস, অলংকাৰ, ৰীতি, ধ্বনি আদিক চেৰ পেলাই বিদগ্ধতাবিশিষ্ট কথনভংগীয়েই কাব্যৰ মূল হিচাপে প্রতিপন্ন হৈছে। বক্রোক্তিক কিয় কাব্যৰ প্রাণ বুলি কোৱা হৈছে সেই বিষয়ে কুন্তকে যুক্তি নির্ভৰ আলোচনাৰে নিজৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। *বক্রোক্তিজীৱিতম্*ত তেওঁ আৰম্ভণিতে কৈছে— "লোকোত্তৰচমৎকাৰকাৰিবৈচিত্র্যসিদ্ধয়ে।" অর্থাৎ— কাব্যৰ প্রধান উদ্দেশ্য হ'ল চমৎকাৰ সৃষ্টি বা আনন্দ প্রদান। অলৌকিক চমৎকাৰ সৃষ্টিকাৰী বৈচিত্র্য সাধনেই হ'ল কাব্যৰ উদ্দেশ্য। এনেকুৱা কাব্যৰ প্রাণস্বৰূপ হ'ল বক্রোক্তি। এই বক্রোক্তিক কুন্তকে "শাস্ত্রাদিপ্রসিদ্ধপ্রস্থানব্যতিৰেকী বৈচিত্র্যবিশেষঃ" বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে। অর্থাৎ ৰস, ধ্বনি, অলংকাৰ, ৰীতি আদি কাব্যৰ যিবোৰ উপাদান প্রসিদ্ধ প্রস্থান হিচাপে গঢ় লৈছে সেইবোৰৰ পৰা সম্পূর্ণ পৃথক এটি বৈচিত্র্য বিশেষেই হ'ল বক্রোক্তি। কবি প্রতিভাৰ বলত কথনভংগীৰ বৈচিত্র্যৰে প্রচলিত শব্দবোৰেই অর্থক নতুন ৰূপত প্রকাশ কৰিব পাৰে— এই নতুন ৰূপত অর্থ প্রকাশৰ প্রক্রিয়াটোৱেই হ'ল বক্রতা বা বক্রোক্তি। এই বক্রোক্তি অবিহনে কাব্যৰ কাব্যত্ব থাকিব নোৱাৰে কাৰণ ই কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ— এয়াই কুন্তকৰ অভিমত।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ আনন্দবর্ধনে ৰচনা কৰা গ্রন্থখনৰ নাম কি আৰু ইয়াৰ মূল বিষয়বস্তু কি? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ২ ঃ ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত থকা বাদবোৰ কি কি?

[৭৫ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৩ ঃ কুন্তকৰ মতে বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ কি? (১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৩.৩ বক্রোক্তিৰ প্রকাৰভেদ

আচার্য কুন্তকে তেওঁৰ *বক্রোক্তিজীবিতম্* গ্রন্থত বক্রোক্তিৰ ছটা ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। যদিও এইবোৰ ভাগৰ আকৌ কিছুমানৰ উপভাগৰ বিষয়েও তেওঁ আলোচনা কৰিছে কিন্তু বর্তমান অধ্যায়টোত কেৱল ছটা প্রধান ভাগ বা প্রকাৰৰ বিষয়েই আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল। কুন্তকে আগবঢ়োৱা বক্রোক্তিৰ প্রধান ছটা ভাগ হ'ল—

- বর্ণবিন্যাস বক্রতা
- পদপূর্বার্ধ বক্রতা
- পদোত্তৰার্ধ বক্রতা
- বাক্য বক্রতা
- প্রকৰণ বক্রতা
- প্রবন্ধ বক্রতা

- *বর্ণবিন্যাস বক্রতা ঃ* যি বক্রতা কাব্যৰ পদসমূহৰ ভিতৰত থকা বর্ণবিলাকৰ বিন্যাস বা ব্যৱহাৰৰ লগত জড়িত সেয়াই হ'ল বর্ণবিন্যাস বক্রতা। প্রকৃততে কাৰঘটক পদসমূহত থকা বর্ণবিলাকৰ উপযুক্ত বিন্যাসৰ ফলতেই সহৃদয় পাঠকৰ মনত অলৌকিক আনন্দৰ সৃষ্টি হয়। আৰু এনেকুৱা আনন্দবিধানৰ উদ্দেশ্যে কৰা অক্ষৰ সন্নিৱেশ বা আখৰৰ গাঁথনি বিশেষকেই বর্ণবিন্যাস বক্রতা বুলি আখ্যা দিয়া হয়। উদাহৰণস্বৰূপে জয়দেৱৰ *গীতগোবিন্দম্* কাব্যৰ তলৰ শ্লোকটো উল্লেখ কৰিব পাৰি—

কাপি ৱিলাসৱিলোলৱিলোচনখেলনজনিতমনোজম্।
ধ্যায়তি মুগ্ধৱধুৰধিকং মধুসূদনৱদনসৰোজম্।।
কৰতল তালতৰল ৱলয়াৱলিবালিত কলস্বনৱংলো।
ৰাসৰসে সহ নৃত্যপৰা হৰিণা যুৱতিঃ প্রশংসে।।

এই শ্লোকত 'ৱি', ল, ন, ধ, ল ইত্যাদি বর্ণৰ সুন্দৰ বিন্যাসে কবিতাটোত এক অপৰূপ শ্রুতিমাধুর্য আনি দিছে। কবিতাফাঁকি শুনাৰ লগে লগে অর্থবোধৰ পূর্বেই সহৃদয়জনৰ হৃদয় এক অনাবিল আনন্দত উদ্ভাসিত হয়। এনেকুৱা উপযুক্ত

বর্ণবিন্যাসৰ বচনভংগী বা প্রকাশভংগীয়েই হ'ল বর্ণবিন্যাস বক্রতা। কিছুমান আলংকাৰিকে এই বক্রতাকেই অনুপ্রাস আৰু যমক অলংকাৰ বুলি কৈছে।

- *পদপূর্বার্ধ বক্রতা ঃ* কাব্যত থকা পদৰ উপাদানবোৰ হ'ল প্রকৃতি আৰু প্রত্যয়। অর্থাৎ — প্রকৃতি প্রত্যয়ৰ সংযোজনৰ ফলতেই গঢ়ি উঠে এটি পদ। পদ এটাৰ প্রকৃতি অংশটোৱেই হ'ল ইয়াৰ পূর্বার্ধ; যাক প্রাতিপদিক বুলিও কোৱা হয়। কাব্যত থকা পদসমূহৰ পূর্বার্ধ বা প্রথম অংশত যি বক্রতা প্রকাশ পায় তাকে পদপূর্বার্ধ বক্রতা বুলি কোৱা হয়। এই বক্রতাই প্রাতিপদিক সন্নিৱেশৰ বৈচিত্র্য সৃষ্টি কৰে। এই বক্রতাৰ বহুধৰণৰ উপবিভাগ আছে, যেনে— ৰূঢ়িবৈচিত্র্য বক্রতা, পর্যায় বক্রতা, উপচাৰ বক্রতা, বিশেষণ বক্রতা, লিংগবৈচিত্র্য বক্রতা আদি। ইয়াৰ ভিতৰত পর্যায় বক্রতাৰ উদাহৰণ হিচাপে *পাৰিজাত হৰণ* নাটৰ পৰা উদ্ধৃত নিম্নলিখিত শ্লোকটোক ল'ব পাৰি—

  পাৰিজাতস্য হৰণং নিশম্য কুপিতা সচী।
  পতিং পুৰন্দৰং প্রাহ ধিগ্‌জন্ম তৰ বক্রিণঃ।।

  এই শ্লোকটিত ব্যৱহাৰ হোৱা 'পুৰন্দৰ' আৰু 'বজ্রী' শব্দ দুটাই ইন্দ্রৰ সমার্থক হৈও ইন্দ্রৰ পৰাক্রম আৰু বজ্রাস্ত্র ধাৰণৰ বিষয়ে বিশেষভাৱে আলোকপাত কৰিবৰ বাবেহে কবিয়ে প্রয়োগ কৰিছে। এনেকুৱা ইন্দ্রদেৱক প্রতিকাৰ নকৰাৰ বাবে ধিক্কাৰ দিয়াটো সংগত বুলি প্রতিপন্ন কৰাৰ বাবেহে কবিয়ে ইন্দ্র শব্দৰ পর্যায়বাচী পদ দুটাৰ আশ্রয় লৈ উক্ত কবিতাটোত এটি বিশেষ কথনভংগী বা বচনভংগীৰ উপস্থাপনা কৰিছে। মূল শব্দৰ আশ্রয়তেই এই বক্রতা কাব্যটোৰ সৌন্দর্যবর্ধকৰূপে প্রতিপন্ন হোৱা কাৰণে ইয়াত পর্যায় বক্রতাৰূপ পদপূর্বার্ধ বক্রতাৰ সৃষ্টি হৈছে।
- *পদোত্তৰার্ধ বক্রতা ঃ* আপুনি ইতিমধ্যেই জানিছে যে, প্রকৃতি প্রত্যয়ৰ সহযোগত পদৰ সৃষ্টি হয় আৰু এই পদেই কাব্য সৃষ্টি কৰে। সুপ্, তিঙ্ আদি প্রত্যয়সমূহ শব্দত ধাতুৰ লগত সংযোজিত হৈ অর্থপূর্ণ পদ গঠন কৰে। সুপ্, তিঙ্ আদি প্রত্যয়ৰ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা যেতিয়া কাব্যত থকা বর্ণনাটোক ৰসজ্ঞ পাঠকৰ বাবে হৃদয়গ্রাহী কৰি তোলাৰ চেষ্টা কৰা হয় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা পাঠকে অলৌকিক আনন্দৰ আস্বাদ লাভ কৰে, তেতিয়া সেই কথনভংগী বা পাণ্ডিত্যসূচক বচনভংগীকেই পদোত্তৰার্ধ বক্রতা বোলে। প্রত্যয় পদৰ উত্তৰ ভাগ বা পিছফালৰ অংশ। এই অংশত বক্রতা সৃষ্টি হোৱা কাৰণে ইয়াক পদোত্তৰার্ধ বক্রতা বোলা হয়। ইয়াক সহজভাৱে প্রত্যয় বক্রতা বুলিও কোৱা দেখা যায়। কাৰকবৈচিত্র্যবিহিত পদোত্তৰার্ধ বক্রতা, পুৰুষবৈচিত্র্যবিহিত পদোত্তৰার্ধ বক্রতা আদি ভেদে এই বক্রতা বহুধৰণৰ হয়। পুৰুষবৈচিত্র্যবিহিত পদোত্তৰার্ধ বক্রতাৰ উদাহৰণ হিচাপে তলৰ বৰগীতটো গ্রহণ কৰিব পাৰি।

  কহ কৃষ্ণ-কিংকৰ হৰিক ভজ লোই।

হৰি বিনে সুহৃদ বান্ধৱ নাহি কোই।

এই পদটোত দেখা গৈছে যে, কথাখিনি কৃষ্ণকিংকৰে নিজে কৈছে; কিন্তু উত্তম পুৰুষৰ ব্যৱহাৰ ইয়াত হোৱা নাই। এই উত্তম পুৰুষৰ ব্যৱহাৰ নকৰাৰ কাৰণ হ'ল নিজৰ বিনয়ভাৱ প্ৰকাশ কৰাটো আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই কবিতাটোত হৃদয়াহ্লাদী কাব্যশোভা পৰিপুষ্ট হৈ উঠিছে।

- *কাব্য বক্রতা ঃ* বাক্যৰ দ্বাৰাই কাব্যৰ শৰীৰ গঢ়ি উঠে। বৰ্ণ-পদ হ'ল বাক্যৰ অবয়ৱ। বক্রতাযুক্ত পদসমূহৰ উপযুক্ত সন্নিৱেশে সম্পূৰ্ণ বাক্যটোৰেই সৌন্দৰ্য বঢ়াই তোলে। কাৰণ উপযুক্ত সন্নিৱেশৰ দ্বাৰা অবয়ৱসমূহত থকা সৌন্দৰ্য বা শোভাই অবয়ৱত একপ্ৰকাৰৰ অতিৰিক্ত সৌন্দৰ্য ফুটাই তোলে। বাক্য অবয়ৱৰূপী পদ আদিৰ বক্রতাৰ উপৰি বাক্যত থকা পদবিলাকৰ উপযুক্ত সন্নিৱেশনিষ্ঠ বৈচিত্ৰ্যৰূপ আন এটি বক্রতা থাকে। ইয়াকে বাক্য বক্রতা বুলি কোৱা হয়। কাব্যৰ ঘটকৰূপী বাক্যই অবয়ৱৰূপী পদসমূহৰ বক্রতাৰ মাধ্যমেৰে সামগ্ৰিকভাৱে উপস্থাপিত হৈ সামাজিকৰ হৃদয়ত অলৌকিক আনন্দৰ সৃষ্টি কৰে। কাব্যৰ সেই বচনভংগী বা কথনভংগীকেই বাক্য বক্রতা বুলি কোৱা হয়। অৰ্থালংকাৰসমূহ বাক্য বক্রতাৰ অন্তৰ্ভুক্ত। প্ৰকৃততে বাক্য বক্রতাৰ মূলতে কবিৰ ৰুচি আৰু প্ৰতিভা থাকে কাৰণে সকলো ৰসময়ী কাব্যই বাক্য বক্রতাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হয়।
- *প্রকৰণ বক্রতা ঃ*প্রকৰণ হ'ল কাব্যৰ এটি অংশ। কিছুমান বাক্য লগ লাগি একোটা প্রকৰণ হয়। প্রকৰণঘটক বাক্যসমূহৰ যথাৰীতি সন্নিৱেশে সম্পূৰ্ণ প্রকৰণটোতেই এটি অপূৰ্ব বচনভংগীৰ প্ৰকাশ ঘটায় আৰু তাৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয় অধিকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। সম্পূৰ্ণ প্রকৰণটোত থকা অপূৰ্ব পাণ্ডিত্যসূচক বচনভংগী বা কথনভংগীকেই প্রকৰণ বক্রতা বুলি কোৱা হয়। ৰসৰ পৰিপুষ্টিৰ বাবেহে এই প্রকৰণ বক্রতাৰ সৃষ্টি কৰা হয়। *অভিজ্ঞানশকুন্তলম্* নাটকৰ দুৰ্বাসাৰ অভিশাপ অংশটো প্রকৰণ বক্রতাৰ এটি উৎকৃষ্ট উদাহৰণ।
- *প্রবন্ধ বক্রতা ঃ*ওপৰত উল্লেখ কৰা বৰ্ণবিন্যাস বক্রতা, পদপূৰ্বাৰ্ধ বক্রতা, পদোত্তৰাৰ্ধ বক্রতা, বাক্য বক্রতা, প্রকৰণ বক্রতা — এই পাঁচবিধ বক্রতাৰ সমাৱেশৰ ফলত সম্পূৰ্ণ কাব্য এখনতেই এক অপূৰ্ব বৈচিত্ৰ্যৰ সৃষ্টি হয় সামগ্ৰিকভাৱে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা সমগ্ৰ কাব্যখনতেই এক অলৌকিক আনন্দৰ জোৱাৰ অনুভৱ কৰিব পাৰি। ইয়াকেই প্রবন্ধ বক্রতা বুলি কোৱা হয়। সমগ্ৰ উপাদানৰ বক্রতাৰ সমাৱেশত সম্পূৰ্ণ কাব্যখনতেই আস্বাদন কৰা বক্রতাভিত্তিক অলৌকিক আনন্দৰ কাৰণেই ইয়াক সামগ্ৰিকভাৱে প্রবন্ধ বক্রতা বুলি কোৱা হয়। সম্পূৰ্ণ কাব্যখনেই এই বক্রতাৰ উদাহৰণ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৪ ঃ বক্রোক্তিৰ ভাগসমূহ কি কি ? প্রত্যেকভাগৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। [১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৫ ঃ পদোত্তৰার্ধ বক্রতাই কেনেকৈ সামাজিকৰ হৃদয়ত আনন্দৰ সৃষ্টি কৰে আলোচনা কৰক। [১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৬ ঃ অর্থালংকাৰসমূহৰ মূল বক্রোক্তি কি ? ইয়াৰ বিষয়ে বুজাই লিখক। [১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৩.৪ বক্রোক্তিৰ সপক্ষে আৰু বিপক্ষে থকা যুক্তিসমূহ

আপুনি ইতিমধ্যেই জানিব পাৰিছে যে, বক্রোক্তিৰ বিষয়ে এটি সুস্পষ্ট ধাৰণা ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত প্রাচীন কালৰ পৰাই আছিল। ভামহৰ *কাব্যালংকাৰত*, দণ্ডীৰ *কাব্যাদর্শত* বক্রোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। কিন্তু বক্রোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা অধিকাংশ আচার্যই ইয়াক অলংকাৰৰ লগত যুক্ত কৰিছে আৰু অলংকাৰ যিহেতুকে কাব্যৰ 'অস্থিৰ ধর্ম' গতিকে ইয়াক কাব্যৰ আত্মা বা প্রাণ হিচাপে কেতিয়াও গণ্য কৰা হোৱা নাছিল। কিন্তু আচার্য কুন্তকে তেওঁৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* নামৰ গ্রন্থখনত বক্রোক্তিক কাব্যৰ আত্মা বা প্রাণ বুলি স্পষ্টকৈ ব্যক্ত কৰিছে আৰু এনেদৰে বক্রোক্তিৰ ধাৰণাক ৰসবাদ, অলংকাৰবাদ, ধ্বনিবাদ, ৰীতিবাদ ইত্যাদিৰ নিচিনাকৈ এটি সুকীয়া বাদ হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে।

কিন্তু এই মতবাদক এটা পৃথক ধাৰা (School) হিচাপে অধিকাংশ আলংকাৰিকে স্বীকাৰ কৰা নাই। কাৰণ আচার্য কুন্তকে বক্রোক্তিক কাব্যৰ আত্মা বা প্রাণ বুলি স্বীকাৰ কৰিলেও তেওঁ বক্রোক্তিৰ বাবে কবিৰ প্রতিভা বা কল্পনা শক্তিৰ আৱশ্যকতা ব্যক্ত কৰিছে। এই কথা অনস্বীকার্য যে, বক্রোক্তি হ'ল এটি বিশেষ ধৰণৰ বচনভংগী। ই সাধাৰণ কথনভংগীৰ পৰা পৃথক বা ওপৰৰ খাপৰ আৰু বক্রোক্তিয়ে কবিৰ প্রতিভাৰ দ্বাৰাহে সামাজিকৰ হৃদয় আকর্ষণ কৰে। সেইকাৰণে *বক্রোক্তিজীৱিতমত* "বক্রোক্তিৰেৰ বৈদগ্ধ্যভংগীভনিতিৰুচ্যতে" এই বাক্যৰ বিশ্লেষণাত্মক বৃত্তিত কোৱা হৈছে "বক্রোক্তিঃ প্রসিদ্ধাভিধানব্যতিৰেকিনী বিচিত্রৈবাভিধাবৈদগ্ধ্যং কবিকর্মকৌশলং তস্য ভংগী বিচ্ছিত্তিঃ তয়া ভনিতিঃ।" এই বৃত্তিৰ পৰা এই কথাটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে বৈদগ্ধ্য বা কবিকর্মকৌশল নাথাকিলে বক্রোক্তিৰ সৃষ্টি নহয়। স্বভাৱোক্তিক অলংকাৰ হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া আলংকাৰিকসকলক কুন্তকে উপহাস কৰিছে আৰু তেওঁ স্বভাৱোক্তিক পৃথক অলংকাৰৰ মর্যাদা দিয়া নাই। "বক্রোক্তিঃ কাব্যজীৱিতম্" বুলি কোৱাৰ লগে লগে আচার্য কুন্তকে এইটোকে বুজাব বিচাৰিছে যে জীৱিত বা প্রাণ অবিহনে যেনেদৰে শৰীৰৰ অস্তিত্ব মূল্যহীন সেইদৰে বক্রোক্তি অবিহনে কাব্যৰ কাব্যত্ব

থাকিব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কোৱা হৈছে— "শৰীৰং জীবিতেনেৰ স্ফুৰিতেনেৰ জীৱিতম্। বিনা নির্জীৱিতাং যেন বাক্যং যাতি বিপশ্চিতাম্ থস্মাৎ কিমপি সৌভাগ্যং তদ্বিদামেৰ গোচৰম্।" অর্থাৎ— বক্রোক্তিয়ে কাব্যক জীৱন দিয়ে, বাক্যক কাব্যলৈ উন্নীত কৰে আৰু বক্রোক্তি অবিহনে কাব্য হ'ব নোৱাৰে। ইতিমধ্যে আপুনি জানিছে যে ৰসবাদীসকলৰ মতে ৰস অবিহনে কাব্য হ'ব নোৱাৰে, ৰীতিবাদীসকলৰ মতে ৰীতি নাথাকিলে কাব্য নহয়, ধ্বনিবাদীৰ মতে ধ্বনিৰ উপস্থিতি বিনা কাব্য নহয়, অলংকাৰবাদীসকলৰ মতে অলংকাৰেই কাব্যৰ মূল। এই ধৰণে বিচাৰ কৰিলে কুন্তকক 'বক্রোক্তিবাদ'ৰ প্রতিষ্ঠাতা বুলি ক'ব পাৰি, কাৰণ তেওঁ বক্রোক্তি অবিহনে কাব্য হ'ব নোৱাৰে বুলি মত দাঙি ধৰিছে। কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে, আচার্য কুন্তকে বক্রোক্তিকেই কাব্যৰ জীৱন বা প্রাণ বুলি কৈছে যদিও কবিৰ কল্পনাশক্তি বা প্রতিভা অবিহনে বক্রোক্তি সৃষ্টি নহয় বুলিও তেওঁ স্বীকাৰ কৰিছে। গতিকে বক্রোক্তিৰ মূলতে থকা কবিত্ব শক্তিয়েই হ'ল কাব্যৰ প্রধান উৎস— এইখিনি কথা কুন্তকৰ অভিমতৰ পৰা ব্যক্ত হয়। তদুপৰি *বক্রোক্তিজীবিতম্* গ্রন্থৰ প্রথম উন্মেষৰ 17 আৰু 18 নং কাৰিকাৰ বৃত্তিত আচার্য কুন্তকে 'সাহিত্য'ৰ লক্ষণ দিবলৈ যাওঁতে কৈছে যে, মার্গেৰে সুন্দৰ, মাধুর্যাদি গুণযুক্ত, অলংকাৰসমূহেৰে বিন্যস্ত, বক্রতাৰে অতিশয়িত, ৰসৰ পৰিপুষ্টিসমৃদ্ধ, সামাজিকৰ আনন্দদায়ক পদাদিযুক্ত বাক্যই হ'ল সাহিত্য। তেওঁ কৈছে—

মার্গানুগুণ্যসুভগো মাধুর্যাদিগুণোদয়ঃ।
অলংকৰণবিন্যাসো বক্রতাতিশয়ান্বিতঃ।।
বৃত্যৌচিত্যমনোহাৰি ৰসানাং পৰিপোষণম্।
স্পর্ধয়া বিদ্যতে যত্র যথাস্বমুভয়োৰপি।।
সা কাপ্যবস্থিতিস্তদ্বিদাহ্লাদৈকনিবন্ধনম্।
পদাদিবাক্পৰিস্পন্দসাৰঃ সাহিত্যমুচ্যতে।।

ইয়াৰ পৰা এইটো কথা স্পষ্ট হৈ পৰে যে যদিও আচার্য কুন্তকে বক্রোক্তিক কাব্যৰ প্রাণ বুলি কৈছে, কিন্তু সাহিত্যৰ ক্ষেত্রত তেওঁ মার্গ-গুণ-অলংকাৰ-ৰস আদিৰ দৰে বক্রোক্তিকো কাব্যৰ এটি অতি প্রয়োজনীয় উপাদান বুলি প্রতিপন্ন কৰিছে। প্রকৃততে বাচক শব্দ আৰু বাচ্য অর্থ— এই দুয়োৰে মিলিত অৱস্থাত কাব্য গঠিত হয়। প্রতিভা অবিহনে কোনোবাই যদি কেৱল শব্দখিনিতেই মাধুর্য সৃষ্টি কৰিব খোজে, তেতিয়া সেইজনে কাব্যৰ প্রকৃত স্বৰূপ বা মহত্ত্ব প্রকাশ কৰিবলৈ সমর্থ নহয়। একেদৰে কেৱলমাত্র অর্থচাতুৰীৰ সহায়ত কাব্যসম্পদ প্রতিষ্ঠিত নহয়। কবিহৃদয়ত থকা প্রতিভাৰ ফলত কোনো এটা বর্ণনীয় বিষয় অব্যক্ত ৰূপত উদ্ভাসিত হয়। পিছত সেই বিষয়টোৰেই যেতিয়া বক্র বা বিচিত্র ৰচনাভংগীৰে উজ্জ্বল ৰূপত অভিব্যক্ত হৈ উঠে আৰু সামাজিকৰ হৃদয়ত পৰম আহ্লাদ বা চমৎকাৰিত্ব সৃষ্টি কৰে তেতিয়া তাকেই কাব্য হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। গতিকে বক্রোক্তি কাব্যৰ প্রাণ বুলি ক'লেও কেৱল বচনভংগীৰ বৈচিত্র্যবাহিত শব্দ

বা তেনেকুৱা অর্থই কাব্যৰ সৃষ্টি নকৰে। সেইকাৰণে বক্রোক্তিয়ে প্রত্যক্ষভাৱে শব্দ আৰু অর্থৰ লগত জড়িত হ'লেও ইয়াৰ মূলত থাকে কবিৰ প্রতিভা আৰু এই প্রতিভাই কাব্যৰ চমৎকাৰিত্ব সৃষ্টি কৰে। কবিৰ প্রতিভাৰ ফলতেই উপযুক্ত ধ্বনিৰ লগত উপযুক্ত অর্থৰ মিলনত কাব্য বা সাহিত্যৰ সৃষ্টি কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কুন্তকক অনুসৰণ কৰি *মালতীমাধৱ*নামৰ ভবভূতি বিৰচিত প্রকৰণখনত থকা তলৰ শ্লোকটো গ্রহণ কৰিব পাৰি।

অসাৱং সংসাৱং পৰিমুষিতৰত্নং ত্রিভুবনম্
নিৰালোকং মৰণশৰণং ৰান্ধৱজনম্।
অদর্পং কন্দর্পং জননয়ননির্মাণমফলং
জগজ্জীর্ণাৰণ্যং কথমসি বিধাতুং ব্যৱসিতঃ।। [5.30]

এই শ্লোকটোত স্রষ্টাই কেইবাটাও খণ্ডিতভাব একত্রিত কৰি সম্পূর্ণ ৰূপত এটি মহৎ ভাবৰ সৃষ্টি কৰিছে আৰু তাৰ দ্বাৰাই সামাজিকৰ মন আপ্লুত হৈছে। সুন্দৰীজনীক হত্যা কৰিলে (i) সংসাৰ অসাৰ হ'ব, (ii) ত্রিভুবনৰ মূল্যৱান ৰত্ন হেৰাই যাব ইত্যাদি সৰু সৰু চন্দ্রকলাসদৃশ ভাব মিলিত হৈ পৰস্পৰৰ মাজত যেন পৰিপূৰকভাৱে থাকি প্রকাশিত হৈ পূর্ণচন্দ্রস্বৰূপ এটি সম্পূর্ণ ভাবৰ উন্মেষ ঘটালে। এই সম্পূর্ণ ভাব বা কাব্যৰ মাজেদি প্রকাশিত হৈছে কবি প্রতিভা। কবি প্রতিভাৰ বলতেই খণ্ড ভাববোৰ সন্মিলিত হৈ চমৎকাৰিত্বযুক্ত কাব্য বা ভাবসমৃদ্ধ বাক্যৰ সৃষ্টি হৈছে। এইক্ষেত্রত মহৎ ভাব এটাক প্রকাশ কৰা বিষয়টোত শব্দৰ গাঁথনি সমানেই গুৰুত্বপূর্ণ। ইয়াতে যদি উপযুক্ত শব্দৰ বিন্যাস নহ'লহেঁতেন বা ক্রমভংগদোষ আদি দোষ থাকিলহেঁতেন, তেনেহ'লে এই শ্লোকফাঁকিৰ সৌন্দর্য ফুটি নুঠিলহেতেন। কাৰণ শব্দৰ সৌন্দর্যভংগ হ'লে অর্থৰ সৌন্দর্যও নষ্ট হয়। শব্দ আৰু অর্থত সন্নিৱেশত যি কাব্য বা সাহিত্য, তাত প্রতিটো অংগৰ সৌন্দর্যতেহে সমগ্র বাক্যটোৰ সৌন্দর্য প্রকাশিত হয়। এই সমগ্রতাৰ সামঞ্জস্যই কুন্তকে প্রতিষ্ঠিত কৰা বক্রোক্তিৰ সাধাৰণ ধর্ম বা লক্ষণ। এই বক্রোক্তিকেই কাব্যৰ প্রাণ বুলি কৈ কুন্তকে বক্রোক্তিবাদক প্রতিষ্ঠা কৰিবলৈ বিচাৰিছে।

কিন্তু দণ্ডীৰ মতে, স্বভাৱোক্তিৰ বিপৰীত ধর্মবিশিষ্ট বক্রোক্তিৰ মূল হ'ল শ্লেষ আৰু এনেদৰে আচার্য দণ্ডীয়ে বক্রোক্তিক অলংকাৰৰ পর্যায়লৈ আনিছে। ভামহৰ মতে বক্রোক্তিয়েই সকলো অলংকাৰৰ মূল— "বক্রাভিধেয়শব্দোক্তিৰিষ্টা ৰাচামলংকৃতিঃ" (*কাব্যলংকাৰ* ঃ ১.৩৬)। অভিনৱগুপ্তই তেওঁৰ *লোচনটীকাত* কৈছে যে, শব্দ আৰু অর্থক অলৌকিকৰূপে প্রকাশ কৰাটোৱে বক্রতা আৰু বক্রতাই অলংকাৰৰ সাধাৰণস্বৰূপ — "শব্দস্যহি বক্রতা অভিধেয়স্য চ বক্রতা লোকোত্তীর্ণেন ৰূপেন অৱস্থানম্।" বামনেও বক্রোক্তিক অলংকাৰৰ মর্যাদা প্রদান কৰিছে আৰু সম্পূর্ণ এটি পৃথক ধাৰণা সংযুক্ত কৰি তেওঁ বক্রোক্তিক সাদৃশ্যভিত্তিক লক্ষণা বুলি কৈছে— "সাদৃশ্যাল্লক্ষণা বক্রোক্তিঃ।" আচার্য ৰুদ্রটে বক্রোক্তিক শব্দালংকাৰ বুলি ব্যক্ত কৰি 'কাকুবক্রোক্তি' আৰু 'শ্লেষবক্রোক্তি' বুলি বক্রোক্তিৰ দুটা ভাগ স্বীকাৰ কৰিছে। আলংকাৰিক ৰুয্যকে বক্রোক্তিক অর্থালংকাৰ

হিচাপে গ্রহণ কৰিছে। মম্মট ভট্টই এই ক্ষেত্রত ৰুদ্রটক অনুসৰণ কৰি বক্রোক্তিক অলংকাৰ হিচাপেই স্বীকৃতি দিছে।

উক্ত আলোচনাৰ পৰা এইটো কথা স্পষ্ট হ'ল যে, আচার্য কুন্তকে বক্রোক্তিক কাব্যৰ প্রাণ বুলি স্বীকাৰ কৰিলেও অধিকাংশ আলংকাৰিকে ইয়াক অলংকাৰৰ মর্যাদাহে দিছে। সেই কাৰণে বক্রোক্তিৰ ভিত্তিত কোনো এটি পৃথক মতবাদৰূপে স্বীকাৰ কৰাৰ প্রয়োজন নাই। ইয়াক অলংকাৰবাদৰ অন্তর্ভুক্ত কৰি লোৱাই সমীচীন। তদুপৰি কিছুমানৰ মতে কুন্তকৰ অভিমতক ভক্তিবাদী অর্থাৎ যিসকলে ধ্বনিক ভক্তি বা লক্ষণা বুলি স্বীকাৰ কৰে, তেওঁলোকৰ মতবাদৰ অন্তর্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৭ ঃ কোন কোন আলংকাৰিকে বক্রোক্তিক অলংকাৰ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে লিখক। [১০০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন নং ৮ ঃ কিয় বক্রোক্তিক পৃথকবাদৰ মর্যাদা দিয়া নাযায়?

[১২০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

৩.৩.৫ কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদানৰ বিষয়ে দিয়া বক্রোক্তি জীবিতকাৰৰ অভিমত

বক্রোক্তিজীবিতম্ নামৰ গ্রন্থখন ৰচনা কৰাৰ বাবে কুন্তকক বক্রোক্তিজীৱিতকাৰ বুলি কোৱা হয়। এই গ্রন্থখনৰ মূল আলোচ্য বিষয় বক্রোক্তি। কিন্তু বক্রোক্তিৰ বিষয়ে বিভিন্ন ধৰণে আলোচনা আগবঢ়াবলৈ গৈ এইজনা প্রতিভাশালী আলংকাৰিকে কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদান সম্বন্ধে তেওঁৰ মূল্যবান অভিমত দাঙি ধৰিছে। এই উপশাখাটিত সেই বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

শব্দ, অর্থ, ৰস, ধ্বনি, অলংকাৰ, ৰীতি, দোষ, গুণ আদি কাব্যৰ উপাদান। এইবোৰে কাব্যৰ শৰীৰ তথা চমৎকাৰিত্ব সৃষ্টি কৰে। আলংকাৰিকসকলে নিজৰ নিজৰ দৃষ্টিভংগীত এইবোৰ উপাদানৰ বিষয়ে মতামত দাঙি ধৰিছে বিভিন্ন ধৰণে, বেলেগ বেলেগ ভাষাত। আচার্য কুন্তকে প্রধানভাৱে বক্রোক্তিৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰিলেও তেওঁৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম্* নামৰ গ্রন্থখনত বিভিন্ন প্রসংগত কাব্যৰ আন আন উপাদানৰ বিষয়ে নিজৰ মত ব্যক্ত কৰিছে। এই ক্ষেত্রত মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বক্রোক্তিজীবিতকাৰ কুন্তকে বিভিন্ন প্রসংগত কাব্যত ৰসৰ অভিনিবেশ বা আস্বাদনৰ তাৎপর্যক স্বীকাৰ কৰিছে। তেওঁ এঠাইত কৈছে—

নিৰন্তৰৰসোদ্ধাৰগর্ভ সৌন্দর্য্যনির্ভৰাঃ।
গিৰঃ কৱীনাং জয়ন্তি ন কথামাত্রমাশ্রিতাঃ।।

গতিকে কাব্যত যে ৰসৰ প্রাধান্য থাকে সেই বিষয়ে কুন্তকেও দ্বিমত প্রকাশ

কৰা নাই। তদুপৰি তেওঁ মার্গৰ বিষয়েও বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। বিচিত্র, সুকুমাৰ, মধ্যম— এই মার্গ তিনিটাৰ বিষয়ে *বক্রোক্তিজীৱিতমত* বহুমুখী আলোচনা প্রকাশিত হৈছে আৰু বিচিত্র মার্গৰ মাধুর্য, প্রসাদ, লাৱণ্য আৰু আভিজাত্য নামৰ চাৰিবিধ কাব্যগুণৰ বিষয়েও কুন্তকৰ বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কুন্তকৰ মতে কাব্যৰ ক্ষেত্রত বহিৰংগধর্মভিত্তিক সৌন্দর্যৰ আধাৰ হ'ল ঔচিত্য আৰু অন্তৰংগধর্মভিত্তিক সৌন্দর্যৰ আধাৰ হ'ল সৌভাগ্য। কুন্তকৰ মতে বক্তা, শ্রোতা আদিৰ উপযোগীকৈ ৰচনা কৰা কাব্যৰ উপযোগী গুণটোৱেই হ'ল ঔচিত্য আৰু যি অর্থৰ পৰিস্ফুৰণৰ বাবে কবিয়ে কাব্য ৰচনা কৰে তথা যাৰ দ্বাৰা কবিৰ প্রতিভা প্রকাশিত হয় আৰু যিটোৱে সামাজিকৰ হৃদয়ত চমৎকাৰিত্ব আনে, কাব্যৰ সেই গুণটোকে সৌভাগ্য বোলে। সার্থক কাব্য হ'বলৈ হ'লে এই দুটা গুণৰেই অস্তিত্ব আৱশ্যক। অলংকাৰৰ বিষয়েও কুন্তকে তেওঁৰ গ্রন্থত সদর্থক মতবাদ দাঙি ধৰিছে। তেওঁৰ মতে অলংকাৰযুক্ত শব্দ আৰু অর্থ কাব্যঘটক হয়; কিন্তু অলংকাৰক কাব্যৰ অন্তর্গত বুলি ক'লে ঠিক নহ'ব। কাব্য হ'বলৈ গ'লে সালংকৃত শব্দার্থত বক্রোক্তিৰ অভিনিবেশ অত্যাৱশ্যকীয়— "বক্রতাবিচিত্রগুণালংকাৰমংপদাং পৰস্পৰস্পর্ধাধিৰোহঃ"— এয়াই আচার্য কুন্তকৰ অভিমত। তদুপৰি স্বভাৱোক্তি নামৰ অর্থালংকাৰক স্বীকাৰ কৰা আচার্যসকলক তেওঁ বহুক্ষেত্রতেই উপহাস কৰিছে। উদ্ভট, ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে দিয়া প্রেয় আৰু ঊর্জস্বি অলংকাৰৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণক কুন্তকে সমালোচনা কৰিছে আৰু ৰসবদ্, প্রেয়, ঊজ্বস্বি আদিক তেওঁ অলংকাৰ বুলি স্বীকাৰ নকৰি অলংকার্য বুলিহে কৈছে— "অলংকাৰো ন ৰসবৎ...।" আচার্য ভামহৰ দীপক অলংকাৰৰ তিনিটা প্রকাৰৰ বিষয়ে দিয়া অভিমতো কুন্তকে সমালোচনাৰে ব্যাখ্যা কৰিছে।

কুন্তকে কাব্যৰ আত্মা হিচাপে ধ্বনিৰ পৃথক অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰা নাই। ধ্বনি বা ব্যংগ বহু বিস্তৃত বক্রোক্তিৰেই অন্তর্গত বুলি তেওঁ অভিমত প্রকাশ কৰিছে। সাধাৰণভাৱে নকৈ বিশেষ ধৰণে ক'লে যি ধ্বনিৰ সৃষ্টি হয় সেয়া বক্রোক্তিৰেই অন্তর্গত— এয়াই আচার্য কুন্তকৰ অভিমত। জয়ৰথৰ মতে ধ্বনিক লক্ষণাৰ অন্তর্গত বুলি কোৱা ভক্তিবাদীসকলৰ ভিতৰত কুন্তকক অন্তর্ভুক্ত কৰা যায়। কিন্তু এই অভিমত সর্বজনস্বীকৃত নহয়।

ৰাজানক কুন্তকে সকলো ক্ষেত্রতেই কবিব্যাপাৰ বা কবি প্রতিভাকেই সকলো কাব্যৰ মূল বুলি প্রতিপন্ন কৰিছে। কবিৰ প্রতিভাৰ বলতেই কাব্যত উৎকর্ষৰ বিভিন্নতা দেখিবলৈ পোৱা যায়। একেধৰণৰ ঘটনাৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠা বেলেগ বেলেগ কবিৰ কাব্যত চমৎকাৰিত্বৰ যি বিভিন্নতা অনুভূত হয় তাৰ মূলতেই থাকে কবিত্ব শক্তি বা প্রতিভা। সেইকাৰণে কুন্তকে কৈছে— "কথোন্মেষে সমানেহপি বপুষীব নিজেগুর্টনঃ। প্রবন্ধাঃ প্রাণিন ইব ভাসন্তে হি পৃথক্ পৃথক্।"

গতিকে ক'ব পাৰি যে, আচার্য কুন্তকে পূর্বাচার্যসকলে আলোচনা কৰা ধ্বনি, ৰস, অলংকাৰ, ৰীতি আদি সকলো উপাদানৰেই অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু পৰিশেষত কাব্যৰ জীৱন বা আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে বক্রোক্তিক। সেই কাৰণে বক্রোক্তিৰ প্রবক্তা

হিচাপে কুন্তকৰ নাম ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত অমৰ হৈ আছে।

৩.৩.৬ বক্রোক্তিজীৱিতম্ — গ্রন্থ পৰিচয়

আচার্য কুন্তক বিৰচিত*বক্রোক্তিজীৱিতম্* গ্রন্থত কাৰিকা, বৃত্তি আৰু উদাহৰণস্বৰূপে তিনিটা ভাগ পোৱা যায়। এই গ্রন্থখন চাৰিটা উন্মেষত বিভক্ত আৰু প্রত্যেকটো উন্মেষতেই বিষয়বস্তুৰ বৈচিত্র্য দেখিবলৈ পোৱা যায়। বাগ্‌দেৱীৰ স্তুতিৰে আৰম্ভ কৰা এইখন গ্রন্থত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰা হৈছে। কাব্যৰ লক্ষণ, বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ কিয় বক্রোক্তিক কাব্যৰ আত্মা বুলি কোৱা হয়— ইত্যাদি বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা আছে। *বক্রোক্তিজীৱিতম্* গ্রন্থৰ প্রথম উন্মেষত কাব্যৰ লক্ষণ প্রসংগত আচার্য ভামহৰ পদাংক অনুসৰণ কৰি কুন্তকে কৈছে—

শব্দার্থৌসহিতৌ বক্রকবিব্যাপাৰশালিনি।
বন্ধে ব্যবস্থিতৌ কাব্যং তদ্বিদামাহ্লাদকাৰিণি।।

বক্রতাৰ বৈশিষ্ট্যৰ বিষয়ে তথা কাব্যত বক্রতাৰ উপযোগিতাৰ বিষয়ে নিজৰ যুক্তিপূর্ণ অভিমত দাঙি ধৰি কুন্তকে এই গ্রন্থৰ প্রথম উন্মেষত বহুক্ষেত্রত পূর্বাচার্যৰ অভিমতৰো সমালোচনা কৰিছে। তদুপৰি বক্রতাৰ বিভাগসমূহ প্রথম উন্মেষত উল্লিখিত হৈছে। গ্রন্থৰ দ্বিতীয় উন্মেষত বর্ণবিন্যাসবক্রত্বৰ বিষয়ে আলোচনা সর্বপ্রথমে দিয়া হৈছে। প্রকৃততে এই বক্রতা অনুপ্রাস নামৰ শব্দালংকাৰৰেই অনুৰূপ। এই অধ্যায়ত কুন্তকে উপনাগৰিকা আদি বৃত্তিকো বর্ণবিন্যাস বক্রতাৰ অন্তর্ভুক্ত বুলি দেখুৱাইছে। ইয়াৰ পিছত ৰূঢ়িবৈচিত্র্য বক্রতা আদি পদপূর্বার্ধ বক্রতাৰ বিভিন্ন উপভাগৰ বিষয়ে কুন্তকে আলোচনা কৰিছে। গ্রন্থৰ তৃতীয় উন্মেষত কুন্তকে বাক্যবৈচিত্র্য বক্রতাৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াইছে। এই প্রসংগত তেওঁ সহয় আৰু আহার্যৰূপী কাব্যবস্তু বা কাব্যবিষয় লৈও আলোচনা কৰিছে। এই উন্মেষত কুন্তকে প্রাচীন আলংকাৰিকে আগবঢ়োৱা বিভিন্ন অলংকাৰৰ লক্ষণক সমালোচনা কৰা দেখা যায়। গ্রন্থখনৰ শেষ উন্মেষত কুন্তকে প্রকৰণ বক্রতাৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। প্রকৰণ বক্রতাৰ উদাহৰণ হিচাপে কুন্তকে কালিদাস বিৰচিত *ৰঘুবংশম্* মহাকাব্যৰ বিভিন্ন শ্লোকৰ উল্লেখ কৰিছে। কাব্যৰ নাম নির্বাচনৰ ক্ষেত্রতো যে কবি প্রতিভাই ক্রিয়া কৰে আৰু কবি প্রতিভাৰ কাৰণেই যে কিছুমান কাব্যৰ শিৰোনাম অতিকৈ হৃদয়গ্রাহী হয়— সেই বিষয়তো কুন্তকে তেওঁৰ গ্রন্থৰ এই উন্মেষত অভিমত ব্যক্ত কৰিছে।

গতিকে বিষয়বস্তুৰ ফালৰ পৰা অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ এইখন এখন অতি প্রয়োজনীয় তথা গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থ।

৩.৪ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্ৰত থকা বক্রোক্তিবাদৰ বিষয়ে জানিলে। বক্রোক্তিৰ লক্ষণ তথা স্বৰূপৰ লগত পৰিচিত হ'ল।
- আচার্য কুন্তকে আগবঢ়োৱা বক্রোক্তিৰ বিভাগসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ল।বক্রোক্তিবাদৰ সপক্ষে দিয়া কুন্তকৰ অভিমত তথা কিয় বক্রোক্তিক পৃথক মতবাদ হিচাপে স্বীকৃতি দিব পৰা নাযায় সেই বিষয়ে জানিলে।
- ৰস, ধ্বনি, অলংকাৰ, ৰীতি আদি কাব্যৰ উপাদানৰ বিষয়ে বক্রোক্তিজীৱিতকাৰে কিদৰে অভিমত আগবঢ়াইছে সেই বিষয়ে অৱগত হ'ল।
- আচার্য কুন্তক বিৰচিত *বক্রোক্তিজীৱিতম্* নামৰ গ্রন্থখনৰ বিষয়বস্তুৰ লগত পৰিচিত হ'ল। বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ, কাব্যৰ লক্ষণ, বক্রোক্তিৰ বিভিন্ন প্রকাৰভেদ তথা কাব্যত বক্রোক্তিৰ স্থিতি— এই সকলোখিনি কথা জানিব পাৰিলে। লগতে কুন্তকৰ *বক্রোক্তিজীৱিতম*ৰ মহত্ত্বৰ বিষয়েও অৱগত হ'ল।

৩.৫ অধিক জানিবলৈ

অসমীয়া গ্রন্থ ঃ

১) গোস্বামী, ত্রৈলোক্যনাথ (1999); *নন্দনতত্ত্ব ঃ প্রাচ্য আৰু পাশ্চাত্য;* ডিব্রুগড় ঃ বনলতা¼
২) শর্মা, তীর্থনাথ (2006); *সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্রমা;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন।
৩) শাস্ত্রী, মনোৰঞ্জন (2009); *সাহিত্য দর্শন;* গুৱাহাটী ঃ চন্দ্র প্রকাশ।
৪) শর্মা, মুকুন্দমাধৱ (1991); *ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব;* গুৱাহাটী ঃ বাণী প্রকাশন¼

ইংৰাজী গ্রন্থ ঃ

৫) Dey. S. K. (1963). *Sanskrit Poetics.* Oxford: OUP
৬) Kane, P. V. (1971). *History of Sanskrit Poetics.* Delhi: Motilal Banarashi Das.

৩.৬ অগ্রগতিৰ খতিয়ান (কেৱল ৰূপৰেখা)

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ *ধ্বন্যালোক*ৰ বিষয়ে লিখিব লাগিব। প্রথম কাৰিকাটো উদাহৰণ হিচাপে লিখিলে ভাল।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰসবাদ, ধ্বনিবাদ আদিৰ বিষয়ে ক'ব লাগিব। এই মতবাদসমূহৰ প্রবক্তা

আৰু কিয় এইবোৰক একোটা মতবাদ বুলি কোৱা হয় সেই বিষয়ে লিখিব লাগিব।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বক্রোক্তিৰ লক্ষণ লিখি ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৪ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাগবোৰৰ নাম লিখি অলপ ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৫ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ পদোত্তৰ বক্রতাৰ স্বৰূপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি দেখুৱাই দিব লাগিব।

৬ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বাক্য বক্রতাৰ বিষয়ে লিখিব লাগিব।

৭ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ নামবোৰ লিখি কৈ কৈছে ক'ব লাগিব।

৮ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বক্রোক্তিৰ মূলতে আছে কবিপ্রতিভা আৰু ই একপ্রকাৰ বিশেষ বচনভংগী— এইবোৰ আলোচনা কৰিব লাগিব।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ বক্রোক্তিৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰি ভাৰতীয় অলংকাৰশাস্ত্রত ইয়াৰ স্থান কি সেইটো আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বক্রোক্তিৰ প্রকাৰভেদ সম্পর্কে এটি টোকা লিখক।

*** ***** ***